

СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА АКАДЕМИК ЖАК НАТАН

Проф. д-р ик. н. Стоядин Савов

ВИДЕН БЪЛГАРСКИ ИКОНОМИСТ

Жак Натан е роден на 28 октомври 1902 г. в София. Произхожда от бедното еврейско занаятчийско семейство на Натан и Сабитай Примо. Кръщават го Яков (на испански - Джако). В автобиографичните си спомени "Паметни времена", които съдържат разказите "В училище Фотинов", "Десет дни в стая номер 40", "Виена – 1926 година", "В Берлин", "Животът на емиграцията", "На заточение", "Живот зад решетките", "Еникъой", "Вестник "Ехо", "На път за Москва", той е описал подробно своя богат и целеустремен живот.

През 1930 г. Жак Натан завършва международна школа в Москва и аспирантура по политическа икономия. През 1944 г. се завръща в България и постъпва на работа в Софийския университет. През 1949 г. става професор по политическа икономия, през 1958 г. член-кореспондент на БАН и през 1961 г. - академик. Бил е зам.-председател на Комитета за наука, изкуство и култура, директор на Икономическия институт на БАН и ректор на ВИИ "Карл Маркс". Основател е на катедрата по политическа икономия в института.

В научното творчество на Жак Натан историческите изследвания са проникнати от дълбоко познаване на икономическите фактори за историческия процес, а икономическите му анализи са плод от умението да вгражда в тях историческите факти. За да преодолее цензурата по онова време, той използва псевдонимите Б. Каменов, Ил. Станков, Ст. Милев, Д. Велинов.

Икономическите му трудове могат да бъдат подредени в няколко направления: 1) Стопанска история на България, 2) Икономически възгледи на български икономисти, историци и политици, 3) Теоретични проблеми на политическата икономия. В тях трудно се отделя значимото от преходното, защото той се отнася с отговорност към своята изследователска дейност, дори когато пише по конкретен повод.

Към първото направление спадат *"Българското възраждане – икономически фактори и икономическа мисъл", "Икономическа история на България", "Монополистичният капитализъм в България"* (в съавторство с проф. Любен Беров). Според Жак Натан под икономически фактори на Българското възраждане се разбира нарастването на такива социално-икономически сили, които играят ролята на двигател. Обикновено с тях се свързва създаването на български градски центрове към края на XVIII и началото на XIX век. Без този фактор, пише той, не би могла да съществува каквато и да е съзнателна и организирана борба за просвета, за самостоятелна българска църква, за политическа независимост. Значимостта на икономическия фактор се изразява главно в това, че има решителен преход от натурални към стоково-парични отношения, разлагане на турския феодализъм и нарастване на силите на капиталистическото развитие.

Първият резултат от турското завоевание на българските земи е бил унищожаването на привилегиите на владетелската класа. Болярите, висшето духовенство и манастирите били превърнати в една обща маса – рая. Разширяването на границите на турската империя, прекратяването на военните действия из българските земи и настъпилото спокойствие дават силен тласък за развитието на икономическия живот. От края на XV и началото на XVI век, след продължителни и опустошителни войни, страната минава към мирен труд и напредва икономически.

Жак Натан привежда многобройни доказателства от чужди и български извори за разцвета на Провадия, Шумен, Русе, Никопол, Сливен и редица средища около пътя Белград – Цариград.

Ще бъде преувеличено обаче, обобщава той, да се смята, че за периода XVI-XVII в. от турското робство по българските земи е имало широко развитие на стоките елементи в икономиката. На границата между XIII и XIV в. започва да се формира новата турска държава, която впоследствие по името на първия си султан Осман (1288-1326 г.) получава името Османска (отоманска) империя. За кратко време османските турци създали силна военно-феодална държава. Осман е бил турски султан както всички други след него, поради което няма научно основание да се подменя понятието “турско робство” с “османско иго”.

През 1826 г. султан Махмуд II ликвидира сепаратизма на разбунтувалите се против въвеждането на редовна армия еничари. В Цариград били изклани десетки хиляди еничари. Към това събитие Ж. Натан подхожда икономически. Ликвидирането на сепаратизма, потушаването на съпротивата на местните паши, въвеждането на редовна армия, разчистването на всевъзможните разбойнически банди, опустошаващи страната, пише той, е било в интерес на засилващите се капиталистически отношения в страната. Макар че икономиката си остава, общо взето, феодална, както в селата, така и в градовете бързо проникват стоките отношения.

Тези реформи се отразяват благотворно върху живота по българските земи. Нуждите на армията и големите консумативни центрове създават условия за развитие на овцевъдството. Времето от края на XVIII в. до Кримската война е период на бързо процъфтяване на материалните производителни сили в страната. Натуралните отношения се рушат и се формират условия за развитие на търговски и лихварски капитал. По р. Дунав и крайбрежието на Черно море възникват пристанища за търговия с Русия. Търговецът, обобщава Жак Натан, става централна фигура в новите български градове, а търговският капитал - организатор и на занаятчийско производство за пазара. В това производство той вижда фактор за развитие на гражданско общество. Неоспорим е фактът, че Българското възраждане се развива главно след икономическото въздигане на гражданското общество, но много силна е била и ролята на личността.

Възраждането обикновено се свързва с името на Паисий и с един от най-добрите му ученици - Софроний Врачански. Особено ярко изпъква обаче ролята на личностите от епохата на национално-революционната борба. Немислимо е да си представим Българското възраждане без Раковски, Каравелов, Левски, Ботев, Стефан Караджа и Хаджи Димитър, без Волон и Бенковски. Личностите обаче са рожба на наизрасли обществени отношения. Тяното дело намира почва, ако са подготвени условията за него. Само когато се разбере взаимодействието между личности и среда, може да се разбере и Българското възраждане.

В повечето случаи икономическите възгледи на нашите възрожденци са се намирали под влиянието на западноевропейските школи в политическата икономия. Оригиналното в техните схващания е това, че те са интерпретирали теориите през призмата на конкретните български условия. Ето кратък преразказ на икономическите възгледи на нашите възрожденци, направен по трудовете на акад. Натан.

Константин Фотинов - създател на първото българско списание “Любословие” (1846). За пръв път обръща внимание на изостаналия начин на обработване на земята и напредъка, постигнат в Западна Европа. Той е представител

на фритридерството, макар че е трудно да се определи точно към коя школа в политическата икономия трябва да се причисли. Когато се изказва по въпросите на земеделието, може да бъде причислен към физиократите. В своето „Любословие“ Фотинов дава полезни съвети на тези, които се занимават с търговия:

“1). Помни, че времето е пари. 2). Помни, че честта (ихтибара) е пари. 3). Помни, че парите имат свойството да раждат. 4). Помни, че 30 дуката на ден правят 13 дваесетолпника на година. 5). Добрият платец има своя и чужда кесия. 6). Богатството се състои и зависи от две думи: прилежание и въздържание.”

Всички изказвания по стопански въпроси на друг голям възрожденец - *Иван Богоров*, са насочени към стопанската политика на нововъзникващата класа на предприемачите. Богоров е противник на чуждото влияние. Единственото спасение на страната той виждал в използването на народните спестявания и природните сили от самия народ, с което понятие обозначава зараждащите се търговско-индустриални слоеве. Предупреждава за опасностите от поставянето на нашата икономика в зависимост от чуждия капитал, който по това време масово навлизал в страната.

Всичко, което Богоров е публикувал, пише Жак Натан, представлява популяризация на класическата школа в политическата икономия, но той е познавал добре и френския физиократизъм. Съпоставя определенията на френската и английската школа, за да извлече нюансите. Акад. Натан привежда много цитати от статии на Богоров във в. „Турция“ с цел да покаже своето заключение относно теженията му към класическата школа или физиократизма. По повод на различните мнения в политическата икономия, свързани със същността на търговията, Богоров прави заключението, че тя е едно от трите големи разделения на труда. Той коментира произхода и същността на търговската печалба и лихвата, а историята на търговията разделя на три периода: „вехто време, среден век и нънешное време“. Стига до разбирането, че парите играят ролята на „обща монета“, задно с което функционират и като общо разменно средство.

„Заслугите на Богоров, пише Жак Натан, не са, че е оригинален, а защото пръв от българските мислители от епохата на Възраждането обосновава приложимостта на теоретичната политическа икономия у нас. Използвайки знанията си по политическа икономия, той развива цялостна програма за стопанското развитие на българските земи. Упреква търговците, че не четат икономическа литература, и им препоръчва да се занимават с „обществена икономия“. Полемизира с Фридрих Лист и защитава фритридерството, противопоставяйки му идеите на френската и английската школа“.¹

Богоров е съзнавал, че за да развие индустрия, една страна трябва да разполага с капитал. И затова препоръчва да се прибягва до сдруженията и акционерните дружества. Сдружаването е едно от „най-плодотворните средства, що хората имат на разположение, за да умножават своя имот и да развиват производството“, пише той в своята студия „Основа заради направа на една фабрика да преде и тъче памук в Пловдив“. Причините за бедността Богоров вижда в липсата на индустрия: „Требува още да развием индустрията, която отговаря на нашите нужди.“ Но за да стане това, е необходимо да й бъдат създадени известни привилегии, за да може да се бори с чуждестранната конкуренция и да се „даде живот на тукашните фабрики“.

Богоров е бил враг на чуждия капитал заради експлоатацията на страната от чужденците и призовава „за запазване на икономическите интереси на българина...“

¹ Натан, Ж. Икономически трудове. 1982, с. 80.

Европейците ни заловиха веке всичкия крайморски и дунавски поминък, взеха ни два железни пътя, та печелят всякой ден милионъй от нашите гърбове. Утре като ни вземат и най-хубавите места и направят фабрики, тогаз за нас не остава друго освен да им бъдем вечни работници с поделюк”.²

Богоров, заключава Жак Натан, е един от ярките привърженици на капиталистическото развитие на страната. Образован политикономист, запознат с най-известните икономически теории на епохата и по-специално на класическата политическа икономия, той се е застъпвал за такова развитие на производителните сили на нашата страна, което отговаря на неговите схващания за изграждане на поминъка на един народ. Богоров е един от най-изтъкнатите представители на икономическата мисъл в епохата на разложението на турския феодализъм и зараждането на капитализма.

Петко Р. Славейков е представител на либералното крило на зараждащата се буржоазия. Той се застъпва за развитието на фабричното производство и горещо поддържа идеята на Богоров за създаване на акционерни дружества. Смята, че търговията играе огромна роля за забогатяването на народа. “Това, което може да направи да цъфти земеделието, пише той, което може да съживи индустрията, да въодушеви домашната економия, не е друго освен търговията.” Като голям родолюбец Славейков виждал отрицателните страни от навлизането на чуждестранния капитал. След описанието на неговите икономически виждания Жак Натан заключава, че той “не може да бъде причислен към никоя от икономическите школи. Но няма съмнение, че с изказванията по икономическото развитие на българските земи в епохата на Възраждането чертае една икономическа програма, която несъмнено има важно значение за икономическата мисъл през тази епоха.”³

Широко място в трудовете, посветени на Българското възраждане, заемат икономическите възгледи на *Георги Раковски*, който разбирал, че не може да се изработи програма за изход от разлагачия се турски феодализъм, без да се направи подробен анализ на икономическото положение на страната. Затова не е случайно, че революционерът Раковски е оставил ценни изказвания за икономическия живот по българските земи. Друга причина е обстоятелството, че самият той се е занимавал със стопанска дейност и е следил измененията на цените и стойността на парите. Раковски развива система от възгледи за икономиката и стопанската политика на Турция, за акционерните сдружения, кредита, модернизацията на занаятите, машинизирането на земеделието и ролята на агрономията за неговото усъвършенстване.

Без да е икономист-теоретик, пише Жак Натан, т.е. без да е оставил трудове по политическа икономия, Раковски може напълно основателно да бъде изучаван и като икономист. Той не си е поставил за цел да пише икономически трактати, но е оставил цяла система от икономически възгледи, което е принос в прогресивната икономическа мисъл до Освобождението. Бил е смъртен враг на феодализма и на феодалните форми на експлоатация, главната причина за изостаналостта на страната, за невежеството и тъмнината, за теглата на народните маси.

Раковски приветства капиталистическите стопански форми и смята, че разширените и заздрави стопански отношения между Европа и българските земи

² Пак там.

³ Пак там, с. 96.

ще подпомогнат икономическото развитие на страната. Той е живял с надеждата, че в рамките на игото могат да се постигнат резултати в полза на предприемчивото българско население, стига да се възприемат новите насоки на стопанска дейност, развивани в Европа. Неговата политическа програма е неразривно свързана с икономическите му разбирания.

Към възрожденците, чиито стопански възгледи е анализирал Жак Натан, се отнасят също *Любен Каравелов* и *Христо Ботев*.

“В политиката на една държава, пише Каравелов, трябва да се приеме за първоначална свободата на търговията. Тя цъфти най-много там, където съществува тази свобода, следователно всяко стесняване било чрез монополи, било чрез мита и други средства не може да не бъде вредително... Икономическата наука не трябва да има нищо общо с политиката, нито с човешките предразсъдъци и суеверия, а да върви по свой път и да очисти смрадливата атмосфера. Колкото до историята и политическата икономия, то те не са нищо друго освен човешки живот, и затова историците и политикономистите трябва да стъпват острожно по своя път, защото човекът е дете на природата и следователно историята му трябва да бъде природна.”⁴

Ботев имал отрицателно отношение към капитализма, но според Жак Натан виждал прогресивното му значение. В същото време той идеализира старите патриархални стопански форми, запазили се по нашите земи. Ботев е бил под идеиното влияние на Чернишевски, но като критик на капитализма е признавал неговата прогресивност в сравнение с феодализма.

“Жив пример за това е Англия, в която при сичките свои машини и железни пътища по-голямата част от народа е роб и слуга на привилегированите класи. Но защо ни разказвате вие това, което е толкова далече от нас, ще ни попитат някои от нашите читатели... Имате право, господа. Но ние ви разказваме това, защото и у нас, както и у другите народи, е близо вече да се повтори същото явление... За да запазим земята си, труда си, характера си и самото си съществуване, ние трябва да се възпротивим на тия убийствени нововъведения.”⁵

В икономическите трудове на Жак Натан широко място е отделено на *първоначалното натрупване на капитал в България*. Можем ли да говорим, че у нас е съществувал такъв период? Така той формулира проблема, който изследва. Най-напред дефинира същността на този процес – “създаване на условия за покупко-продажба на работна сила чрез насилствено изгонване на селяните от земите им и освобождаване на занаятчиите от оръдия за производство и средства за съществуване”, след което формулира тезата, която защитава.

“В България процесът на първоначалното натрупване на капитала започва още в периода на турското робство – втората половина на XVIII и първата половина на XIX век.” В подкрепа на тази теза Ж. Натан привежда заключенията на мнозина автори и архивни материали, че през посочения период вече е бил използван наемен труд в “търговското скотовъдство, в производството на розово масло за износ, чифлиците и някои специализирани отрасли на земеделието... От Северна България цели чети косачи и жътвари се спускали към чифлиците в Южна България, където имало и по-развити капиталистически

⁴ Стопанска история на България. С.. 1957, с. 235.

⁵ Пак там, с. 238.

отношения”, цитира той публикацията на И.Е.Гешев “Задружните владения и работения в България”.⁶

Характерен момент на проникването на капиталистическите отношения в селското стопанство е класовата диференциация на производителите. Освен турски чифлици се създават и български. Преди Освобождението последните не са били еднородна социална сила. Още преди Руско-турската война земя е минавала в ръцете на българите. Трудно е обаче да се определи какъв е бил нейният размер. Според проф. Д. Косев, главната форма на собственост след ликвидирането на спяхийството не е чифликчийството, а земята, намираща се в ръцете на българските селяни, по-голямата част от която е преминала в техни ръце още преди войната.⁷

“Едно е ясно, обобщава акад. Натан, преди войната у нас е съществувал слой от самостоятелни селски стопани. Със свършването на войната по-голямата част от земята вече е била собственост на българските селяни. В това се състои своеобразието на разложението на турския феодализъм. При класическото първоначално натрупване експроприацията на селяните е свързана с пълното им освобождаване от земята и превръщането им в пролетарии. У нас те са се превръщали в дребни собственици. Така че у нас процесът на създаване на свободна работна сила не протича последователно и до край. През този период е имало и натрупване на пари от търговията със земеделски продукти и добитък (джелепльк)... Но не всяко натрупване на пари означава натрупване на капитал.”⁸

По онова време стоково-паричните отношения са се развивали интензивно. За това има редица данни в труда на Янко Сакъзов “Развитието на градския живот и занаятите в България през 18 и 19 век”, което според автора свидетелства за развитието на капитализъм. Ж. Натан прави корекция на този извод, “защото наличието на стоково производство в България през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век е било важен фактор за подготовката на капитализма, но самото то не е капитализъм”. Той оспорва тезата за “търговски капитализъм”, развивана от някои български икономисти. “При нашите условия търговският и лихварският капитал способства за натрупване на парично богатство, което изигра само известна роля за започване на капиталистическото производство.” В подкрепа на тази теза акад. Натан привежда данни от труда на д-р Цончев “Стопанското минало на гр. Габрово” за нормата на печалбата в ножарството, бакърджийството и юркийството, която достигала от 37 до 57%.

“От историята на градовете се вижда, пише той, че сме имали пазар на работна ръка, макар това да не е бил същински индустриален пролетариат... Според приблизителни изчисления на данните, след Кримската война по силата на Парижкия договор чужденците получили големи привилегии. Настъпило масово разорение на българските занаяти, манифактури и домашна индустрия, в резултат на което около 100 000 души останали без работа и се превърнали в пролетарии и полупролетарии.”⁹

След Парижкия договор Турция фактически се превърнала в колония на големите европейски държави. Жак Натан анализира стопанското законодателство на Турция през този период, което покровителствало европейския капитал и допълнително отежнявало българските производители. За да намери средства за погасяване на своите заеми, Турция

⁶ Думи и дела. С., 1899, с. 98.

⁷ Косев, Д. Лекции по стопанска история. С. 1951, с. 143.

⁸ Натан, Ж. Икономически трудове (избрано). 1982, с. 106.

⁹ Натан, Ж. Стопанска история на България. 1957, с. 268.

наложила нови данъци на християнското население. В Дунавския вилает (Северна България) за времето 1867-1870 г. данъците се увеличили с 1.5 пъти.

Особеност на първоначалното натрупване у нас е, че то не се извършвало посредством колониален грабеж (както в Европа), а тъкмо обратно: "българските земи са обект на колониална експлоатация от големите държави". Друга особеност е, че не се използва протекционизмът като средство за натрупване. Турската стопанска политика пречела за развитието на индустриалното производство. Така в обстановка на феодален и колониален гнет си пробиват път капиталистическите форми на производство. Най-важното съдържание на този процес е изразено в масовото експроприране на селските производители, голяма роля за което изиграва лихварството.

"Селото Сар-Смаш, Чирпанска околия, се казва в доклад на Земеделската каса, с всички покрити и непокрити стежания се владее от пловдивския лихвар С. В такава състояние се намират още 10 други села в същата околия. Същият лихвар е отчуждил имотите на 11 села в Брезовска околия. В с. Селджиково той е отчуждил и имотите на всички, които не са вземали заеми."¹⁰

Силно разпространено е било натуралното лихварство, т. нар. зеленичарство, данни за което Жак Натан привежда от "Списание на Българското икономическо дружество". Друг фактор за разорение на дребните селски производители е била данъчната политика на държавата. Не можейки да си осигури средства за своята издръжка от паричния поземлен данък, след Освобождението тя въвежда десятъка. Трети фактор е системата на свободната търговия. На външния пазар българските производители не са били конкурентоспособни, а вътрешният е бил силно стеснен поради обедняването на населението. В конкуренцията оцелявали едрите земевладелци и лихварите. Четвърти фактор е опустошителната аграрна криза от края на XIX век. Разлагането на стокопроизводителите обхванало и градовете.

За защита на родното производство държавата приела редица закони: Закон за развитие на народната промишленост от 16. 12. 1883 г., според който "всички стражари, полицейски, горски и митнически, както и разсилните да се обличат с дрехи от местни вълнени платове (шаяци и аби), солдатите също. Обущата на всички, които се обуват на правителствени разноски, да се доставят от местни кожени произведения"; Закон за запрещаване продажбата на нещавените кожи от 19. 12. 1883 г., по силата на който "чуждестранните стоки се приемат за облекло и обуща на войниците само ако не се произвеждат в страната, или ако се оферират при еднакво качество с 15% по-евтино"; Закон за митото на суровите кожи от едър рогат добитък от 26. 01. 1884 г.; Закон за снабдяване на войската с предмети за съоръжение с облекло, храна и разни други потребности от 26. 01. 1892 г., с който се урежда въпросът за предпочитане на местните произведения за нуждите на войската. През 1897 г. се приема нов Закон за задължително носене на местни дрехи и обувки.

"Всички тези мерки обаче не можаха да спрат процеса на пропадане на дребната собственост - пише К. Иречек в своя труд "Княжество България". - След освобождението от турско господство занаятите силно западнаха. В Самоков от 456 работилници в турско време останаха само 58. От тамошните 330 гайтанджии - 15, от 27-те табаци - 3. Много промишлени центрове, като Калофер, Карлово, Сопот, жестоко пострадаха от войната." Жак Натан привежда богата информация,

¹⁰ Сведения по задълженията на земеделците към лихварите. С., 1901, с. 6.

публикувана в студията на Александър Павлов "Икономическото състояние и развитие на гр. Казанлък" и прави следното заключение:

"По този път у нас се извърши най-важното условие за първоначалното натрупване на капитала, освобождаването на самостоятелните стопроизводители от средствата за производство, от оръдията на труда и от средствата за съществуване... У нас не се създава масово скитничество, както в Англия и други западноевропейски страни, нямаме и известното в Англия "кърваво законодателство", обаче още със зараждането си фабричното производство осветява системата на усилена експлоатация на малолетни деца и на работническия труд."¹¹

По време на Руско-турската война свободни капитали се натрупвали от доставката на руската армия. Една част от руското злато, влязло в страната за нейната издръжка, се съсредоточило в ръцете на търговци и лихвари. Важен източник за натрупване на капитали било държавното строителство. Много от нашите едри индустриални предприятия изникнали за сметка на държавното и общинското строителство. Жак Натан помества извадки от сп. "Архив за стопанска и социална политика":

"Началото на тухларната фабрика в Горни Лозенец било турено с откупуването от Министерството на войната през 1881 г. на кирпичения завод "Братя Пезар" за 60 000 лева, за да си доставят материали за нуждите на новостроящите се казарми в София. Фабрика "Изида" при гара Новоселци изникна вследствие нуждата на софийската канализация. Силен тласък за развитието на дървената индустрия са дали привилегиите, с които се ползвали няколко души - предприемачи на държавни гори и доставчици на дървен материал за нуждите на държавата и главно на ж.п. строителство...

Развитието на мебелната индустрия в столицата след Освобождението е в тясна връзка с фирмите: Братя Иванови, Братя Балабанови и Иван Сребърников – притежатели на дърворезачници на гара Белово, при село Кочериново, Дупнишко, и в Долна Баня. Тия фирми са извличали големи облаги в продължение на десетки години от експлоатацията на горите на Родопите и Рила като доставчици на траверси за Б. Д. Железници, на дървен строителен материал за индустриални цели и строителни фабрики. Голяма част от държавните заеми се ограбва от приближените до властта предприемачи, строители, инженери, депутати и прочие партизани."¹²

Своеобразието на нашето развитие се състои в това, че след Освобождението продължават да съществуват редица феодални остатъци - например изполищата или запазването на натуралния данък.

"От всичко, което изложихме, пише в заключение акад. Натан, става ясно, че за действителен период на първоначално натрупване на капитала може да става въпрос след Освобождението на България. Срещу нашите доводи може да има и възражения. Първото е, че смесваме процеса на капиталистическото развитие с първоначалното натрупване на капитала. Това е неоснователно, защото до края на 19 век преобладава натрупването на капитала посредством методите, познати от историята на първоначалното натрупване. Нямаме още натрупване чрез превръщане на принадлежната стойност в капитал..."

¹¹ Натан, Ж. Икономически трудове (избрано). 1982, с. 124.

¹² Архив за стопанска и социална политика, год. IV, кн. 3.

Виден български икономист

Друг аргумент, който се противопоставя на нашата теза, е, че системата на свободната търговия не може да бъде посочена като фактор за първоначално натрупване на капитал. И този довод е несъстоятелен, защото системата на свободната търговия у нас беше израз на неравните условия, в които е било поставено нашето народно стопанство по силата на наследените от мирните договори васални отношения на Турция с големите западноевропейски държави. Системата на свободната търговия имаше за резултат ограбването на нашата страна от чуждите държави. И като резултат от тази система иммахме масово разорение на дребните собственици...

Третият аргумент е, че и преди Освобождението иммахме лихварство и данъчни тежести над населението. Но разликата в периода до Освобождението и след него се състои в това, че преди Освобождението нямаше условия за развитието на капитализма, а след него той бързо си пробиваше път и освободените от средствата за съществуване и оръдия за производство бивши селски и градски производители, намираха приложение на своя труд в новите индустриални предприятия...

Към края на 19 в. иммахме вече всички фактори за усиленото капиталистическо развитие на България. *Първо*, пазар на свободни работници, т.е. работническа класа, която, за да преживее, трябваше да продава работната сила. *Второ*, натрупани капитали в ръцете на новия способ на производство. *Трето*, буржоазна държава, която чрез съзнателната си стопанска политика на протекционизъм тласкаше напред капиталистическото развитие на страната. *Четвърто*, масово навлизане на чуждия капитал в нашето стопанство."¹³

Икономическата мисъл през периода на класическия капитализъм

Сред официалната икономическа наука се очертават две направления. От една страна, стопановеди начело с университетския преподавател по политическа икономия Г. Т. Данаилов, които смятат, че *България върви с бързи крачки по пътя на икономическия прогрес*, и от друга, икономисти начело с известния статистик Кирил Попов, които *възражават срещу разбирането, че България е направила гигантска крачка в своето развитие. И това, което е постигнала, според тях не е плод на съзнателно провеждана стопанска политика*. Но като съпоставя постигнатото с развитието на съседните държави, Попов смята, че резултатите са големи, макар в сравнение с западноевропейските страни да са незначителни.

Друг въпрос, занимавал официалната икономическа наука през този период, е *стопанската политика на държавата*. И тук се оформят две становища. Данаилов смята, че *България трябва да върви по пътя на индустриалното развитие*. Това не означава, че е против развитието на земеделието, но според него държавата трябва да покровителства най-силно: а) земеделската индустрия – захар, спирт, брашно; б) текстилната индустрия и добива на каменни въглища; в) консервиране на растителни и животински продукти. Към отраслите със средна защита причислява металната и книжната индустрия. Със слаба защита трябва да се ползва "правенето на разни уреди и оръдия".

Важен предмет на спора сред икономистите е бил *и въпросът за ролята на държавата в стопанския живот*. Спорът се пренесъл и сред политиците. Едното направление в официалните среди смятало, че последните не трябва само да

¹³ Натан, Ж. Стопанска история на България. С. 1957, с. 281-287.

политиканстват за лични облаги. Другото защитавало тезата за по-малка намеса на държавата в стопанското развитие на страната и подкрепяло стопанска политика по конкретен повод и за конкретни отрасли.

Официалната икономическа наука по онова време се е занимавала и с *ролята на чуждия капитал*. И тук се оформили два възгледа: за ползата от неговото проникване и за отрицателната му роля в стопанското ни развитие. Г. Данаилов е подкрепял определено привличането на чужд капитал в индустрията, но е бил противник на проникването му в банковото дело, “защото в този сектор той проявява завоевателна политика”.

“Че нашата страна ще служи като тържище на германската индустрия, това е безспорно. Каквито и мерки да се употребяват, германските продукти ще нахлуят през нашите граници, защото имат голямо предимство – евтинията. Един изход има и той е икономическото заякване на нашата страна. Това може да послужи не само като отпор на германската индустрия, но и на всички политически стремежи на немцизма”, пише Данаилов през 1905 г. в “Списание на Българското икономическо д-во”.

Андрей Ляпчев стоял на противоположни позиции. Макар че сключва най-много чужди заеми, вкл. бежанският и стабилизационният, той се обявява против поощряването на чуждите индустриалци. Според него чужденците не само не поощряват местната индустрия и предприемачество, а напротив, убиват ги със своята конкуренция. Ляпчев смятал, че за някои клонове на индустрията, например металургичната промишленост, чуждите капитали биха могли да бъдат полезни, но за повечето индустрии, специално за леката промишленост, те не са необходими и могат да бъдат “съсипателни за местното население”.¹⁴

Различието във възгледите на официалната икономическа наука не ѝ попречило да бъде единна по въпроса за необходимостта от външни пазари. Имало е спорове към коя страна да се насочи нашия внос, но единодушно се смятало, че границите на България са тесни и трябва да се търсят нови земи, за да се осигурят нови пазари.

Обширно място в трудовете на Жак Натан заема преразказът на ранните произведения на Маркс и Енгелс. Заслужава внимание студията му “Методика на работа върху изворите на политическата икономия” заради проявената смелост да подхожда творчески към преподаването на тази наука въпреки съществуващия по онова време административен догматизъм.

“Един от първите и важни въпроси, свързани с методиката на преподаването на политическата икономия, пише той, е въпросът за програмата на преподаването на тази дисциплина... Важно значение при изработването ѝ има методът на нейното съставяне... Назряла е нуждата от издаването на учебник по политическа икономия за висшите икономически учебни заведения... *Не бива да се забравя, че на нас ни трябва учебно пособие, което да отговаря на нашите нужди и да е съобразено с нашите конкретни условия.* Не ще бъде правилно, ако ние чакаме наготово да излезе учебник в СССР, за да го ползваме. Още повече, че един учебник за висшите икономически вузове трябва да разработва българските проблеми, т.е. да даде и българския опит в развитието на икономическата наука...”

При изработването на програма и учебно пособие за икономическите и юридическите висши учебни заведения историята на икономическата мисъл трябва да придружава всяка тема. Така например, излагайки темата за стоката и

¹⁴ Пак там, с. 395-400.

*стойността при капитализма, не трябва да се задоволим само с изложение на марксисткото учение по въпроса, а да правим разбор на основните теории, противни на марксизма.*¹⁵

Към въпроса за първоначалното натрупване в прехода към пазарна икономика

Изследванията на Жак Натан неизбежно предизвикват въпроса *дали процесът на първоначално натрупване е задължителен за всеки преход към капиталистическо пазарно стопанство, независимо как ще го дефинираме?*

От политическата икономия знаем, че *за превръщането на натуралното стопанство в пазарно е необходимо да се натрупат много пари в малко ръце и производителите да бъдат "освободени" от средствата за производство.*

"Така нареченото първоначално натрупване, не е нищо друго освен процес на отделяне на производителите от средствата за производство. Той се представя като "първоначален", защото образува предисторията на капитала."¹⁶

Многото пари се превръщат в капитал, след като се съединят с *"освободените от крепостна зависимост селскостопански производители и майстори-занаятчии"*. Епохални в историята на първоначалното натрупване са превратите, които служат като лостове за създаването на новите властелини - промишлените капиталисти, но преди всичко насилственото откъсване на големи човешки маси от техните средства за съществуване и поставянето им "вън от закона" пролетарии. Този процес в различните страни има различна окраска, но приема "класически форми" в Англия.

"Прологът на преврата, който създаде основата на капиталистическия начин на производство, се е разиграл през последната третина на XV и първата половина на XVI век."¹⁷ Отчетите на английския парламент от онова време описват методите на първоначалното натрупване на капитала: разграбване на църковни имоти, мошеническо приватизиране на държавно имущество, безогледен тероризъм, узурпиране на общинска собственост.

Държавният дълг става един от най-енергичните лостове на първоначалното натрупване. Във вид на облигации той превръща данъците в капитал, който обогатява частните фабриканти, арендаторите и прекупвачите. Много пари се натрупвали в малко ръце и с помощта на митническата политика на държавата. Масова станала практиката да се използва детският труд от новоизлюпените фабриканти. Работният ден продължавал много над нормите, установявани с трудовото законодателство, доколкото имало такова.

В прехода към пазарна икономика България също изживява период на първоначално натрупване, аналогичен с *първоначалното натрупване на капитала*. Аналогията е възможна, защото след 1989 г. страните от Източна Европа преобразуват своята икономика в пазарно-капиталистическа, *чиято основополагаща черта е частната собственост в икономиката*. Френските историци Тиери и Гизо¹⁸ прибавят и класовата борба.

¹⁵ Натан, Ж. Методика на работа върху изворите по политическа икономия. – В: Трудове на ВИИ "К. Маркс, кн. III, 1959.

¹⁶ Маркс, К. Капиталът. Т. I, С., 1968, с. 720.

¹⁷ Пак там, с. 740.

¹⁸ Огюстен Тиери и Франсоа Гизо са изтъкнати френски и европейски историци. Разработили са концепция за борбата на привилегированите слоеве на аристокрацията и

Основанията за възможна аналогия се съдържат в икономическите реформи, чийто фокус е приватизацията, свободното движение на производствените фактори и конкуренцията, а последиците - социалната поляризация. Всички те предполагат или водят до натрупване на много пари в малко ръце. Въпросът обаче се свежда до методите на натрупването – *дали приличат на класическите форми, използвани в Западна Европа при прехода от феодализъм към капитализъм.*

Съвременната пазарна икономика се изгражда по модела на капитализма, олицетворен от развитите страни, към чиито ценности се стремим. Бедата е в това, че *се изгражда с методи и средства, характерни за натрупването на капитала в Западна Европа през XVI и XVII в. и у нас в края на XIX в.,* описани от Жак Натан в "Българското възраждане" и "Стопанска история на България".

Разсъжденията за първоначалното натрупване при прехода към пазарна икономика у нас са ориентирани към следното: *повтарят ли се историческите форми на създаването на наемния труд, натрупването на капитала и създаването на частна собственост върху производствените ресурси, каквито процеси протичат при прехода към пазарна икономика? Наистина ли строителите на съвременна България са "строители на капитализма", както ги определя авторитетният седмичник "Капитал"?*

Пред икономическата мисъл също възникнаха въпроси с кардинално значение, на които тя не е отговорила убедително. Българските възрожденци издигаха силен глас срещу проникването на чуждия капитал. В условията на съвременната глобализация абсолютизацията на подобен протест няма да е разумна, *но въпросът за съотношението чуждестранен/национален капитал стои, особено в банковия сектор.* Възрожденците настоятелно са призовавали тогавашните правителства за политика на протекционизъм. Тотален протекционизъм сега не е целесъобразен, *но настоятелна необходимост е отраслите, в които имаме или може да придобием сравнителни предимства, да бъдат покровителствани. Защо всички правителства досега хаотично и по различен начин подреждат и преподреждат стратегическите приоритети на националната икономика?*

духовенството срещу зараждащата се буржоазия, която прераснала в теория за класите и класовата борба.